

**ՍԻՄԵՈՆ Ա ԵՐԵՎԱՆՅԻՆ ԵՎ ՀՈՎՍԵՓ ԷՄԻՆԻ ՈՒ
«ՄԱԴԻԱՍՅԱՆ ԽՄԲԱԿ»-Ի
ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐԸ**

ՍԱՍՈՒՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

18-րդ դարի երկրորդ կեսին հայ ազատագրական շարժման մեջ մեծ դերակատարում ունեցավ հնդկահայ գաղութը: Ազգային ազատագրական շարժման գաղափարներն իրենց ծիլերն արձակեցին Հնդկաստանի Կալկաթա և Մադրաս քաղաքների գաղթօջախներում, որտեղ մի շարք հայ հասարակական-քաղաքական գործիչներ հանդես եկան Հայաստանի ազատագրման ծրագրով:

Ազատագրական շարժման ականավոր գործիչներից էր Հովսեփ Էմինը¹, ով Լոնդոնում ստացել էր զինվորական կրթություն: Ավարտելով Վուլվիչի զինվորական ակադեմիան՝ 1759 թ. նա գալիս է Հայաստան, ուր փորձում է ժողովրդի մեջ բարձրացնել ազգային-ազատագրական ոգին՝ հանուն հայրենիքի ազատության ու անկախության:

Հ. Էմինը 1761 թ. էջմիածնում հանդիպում է Հակոբ Շամախեցի կաթողիկոսին: Վերջինս պատշաճ ընդունելության է արժանացնում Հ. Էմինին, անգամ սբ. Զատիկի տոնի օրը Մայր Աթոռում իր օրհնությունն է տալիս նրան. «Նորին սրբությունը իր երկու ձեռքերը դրեց նրա գլխին և որոշ աղոթքներ ասելուց հետո օրհնեց նրան»²: Սակայն Հ. Էմինը կաթողիկոսին չի ներկայացնում իր ազգային-ազատագրական ծրագրերը: Ամենայն հավանականությամբ պատճառն այն էր, որ Մայր Աթոռի հոգևորականները բացասական վերաբերմունք ունեին նրա նկատմամբ³: Նրանք ամեն կերպ փորձում էին համոզել կաթողիկոսին, որպեսզի վերջինս խուսափի Էմինի հետ շփումից: Հ. Էմինի և Մայր Աթոռի հոգևորականների հարաբերություններն այն աստիճան էին լարված, որ նրանք կաթողիկոսի բացակայության ժամանակ նույնիսկ բանտարկում են նրան:

¹ Հովսեփ Էմինը (1726-1809 թթ.) ծնվել է Պարսկաստանի Գամադան քաղաքում: Մանուկ հասակում ծնողների հետ տեղափոխվել է Բաղդադ. «In the year 1726, Emin, the writer of these memoirs, was born at Hamadan, and in 1731 or 1733, he went with his family to Bagdad». տե՛ս Life and Adventures of Joseph Emin, Calcutta, 1918, էջ 5: А. Иоаннисян, Иосиф Эмин, Издательство АН Армянской ССР, Ереван, 1989.

² Life and Adventures of Joseph Emin, Calcutta, 1918, էջ 153: Նշված գրքից արված թարգմանությունները հոդվածի հեղինակիցն են:

³ Ըստ Յ. Էմինի՝ պատճառն այն էր, որ ինքը ատրճաճակով սպանել էր Մայր Աթոռի շներից մեկին, երբ հարձակվել էին վրա: Այդ միջադեպն իր դեմ է տրամադրում տեղի հոգևորականներին:

Հայաստանն ազատագրելու նպատակով Հ. Էմինը փորձում էր օգնություն ստանալ Ռուսաստանից: Մեկնելով Ս. Պետերբուրգ՝ նա բանակցություններ է սկսում ցարական արքունիքի հետ: 1763-ին նա Ռուսաստանից գալիս է Վրաստան և վրաց Հերակլ արքայի կողմից մեծ ընդունելություն արժանանում: Հ. Էմինը փորձում էր համոզել վրաց արքային պայքար մղել օտար զավթիչների դեմ՝ հավաստելով նրան, որ ազատագրական պայքարին իրենց մասնակցությունը կցուցաբերեն նաև հայ մելիքներն իրենց գործերով: Սակայն Հ. Էմինի ազգային-ազատագրական գաղափարներին դեմ դուրս եկավ նորընտիր կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցին: Վերջինս համոզված էր, որ պահը դեռևս չի հասունացել պայքարի ելնելու թուրքիայի և Պարսկաստանի դեմ: Որպեսզի ավելորդ անգամ արյուն չհեղվեր՝ Ս. Երևանցին ամեն կերպ փորձում էր կասեցնել Հ. Էմինի գործունեությունը՝ անվանելով նրան վտանգավոր մարդ:

Սկզբնական շրջանում Հ. Էմինի և վեհափառի հարաբերությունները բարդորացիական էին, ինչը և հաստատում է Հ. Էմինը. «Սիմեոն կաթողիկոսը՝ Հակոբի հաջորդը, սկզբնական շրջանում հակված էր աջակցել Էմինին»¹: Ըստ Հ. Էմինի, կաթողիկոսի հետ հարաբերությունների հետագա վատթարացման պատճառը Հերակլ արքան էր, ով լրջորեն չէր վերաբերվում նրա ծրագրերին. «Երբ նա (Ս. Երևանցին) իմացավ, որ իշխանի (Հերակլի) սրտի ցանկությունը իրականում այն չէ, ինչը նա արտաքնապես է ցույց տալիս, և որ իշխանը ցանկանում է նրան (Էմինին) որպես գործիք ծառայեցնել, կաթողիկոսը նամակ է գրում իշխանին՝ հայտնելով, որ նա՝ արքան Հայաստանի և Վրաստանի, լավ կլինի այդ անզգույշ մարդուն ետ ուղարկի այնտեղ, որտեղից եկել էր»²: Բնականաբար Հերակլի վերաբերմունքն Էմինի նկատմամբ կտրուկ փոխվեց այն ժամանակ, երբ Ս. Երևանցին նամակով արքային խնդրեց, որ նրան արտաքսի Վրաստանի սահմաններից: Այս առումով շատ բնութագրական է Վրաց արքային ուղղված Սիմեոն Երևանցու նամակը³, որից պարզ է դառնում, որ Հ. Էմինի նամակատարը,

¹ Life and Adventures of Joseph Emin, Calcutta, 1918, էջ 218: Թարգմանությունը- Ս.Յ.:

² Նույն տեղում, էջ 219:

³ «Դարձյալ և գայս առանձինն ծանիցե տերութիւնդ, զի այդ մեր պարոնին (Էմինին) մէկ երկու մարդ ունի, որք միշտ զան յայս կողմանս և համարձակ և բացաբերան խօսին զբանս անպատշաճս, զորս լոճալ հայք և տաճիկք, ոմանք ծաղր առնեն և ոմանք սրեն լեզու ի վերայ մեր: Յայս միջոցիս, մէկ մահտեսի Գրիգոր ունի, եկն յերևան և աստ լրբաբար խօսելով կռոճալ է ընդ խանի մարդկանցն, և նոքա ևս զանեալ էին զնա և մերկացուցեալ, և զոր ինչ գրեանս ունէր առեալ էին և տարեալ խանին և այլոց ցույց տոճեալ: Բ զիր էր ունեցեալն՝ մեկն ի դմանէ և մեկն ի տրութենէդ առ սուրբ Կարապետու առաջնորդ Յոնան վարդապետն գրեցեալք: Չորս տեսին ամենեքեան: Եւ առ մեզ ևս բերին և տեսաք որ քո կնիքն էր և յոյժ զարմացանք: Բայց մեք ստեցաք ասելով թէ կնիքդ հնարեցեալ է և ոչ է վալուն կնիքն. գայս ամենայն իմացան երկրացիքս և ի քաղաքէդ և շատ մարդիկք և մանաւանդ Տէր Գաբրիէլն, որ ետես և լուս, այժմ կամին ասել Ազնոոյդ թէ ևս ոչ պատշաճ

անխոհեմ վարվելով, ձերբակալվել է Երևանի խանի մարդկանց կողմից: Նրա մոտ հայտնաբերվել են նամակներ, որոնցից մեկը կնքված է եղել վրաց արքայի կնիքով: Խանն այս մասին տեղեկացնում է կաթողիկոսին: Որպեսզի չսրվեն պարսիկ պաշտոնյայի և Հերակլի հարաբերությունները, Սիմեոն Երևանցին խանին համոզում է, որ կնիքը կեղծված է: Հետագա ընդվզումներից խուսափելու համար կաթողիկոսը Հերակլին խորհուրդ է տալիս զգուշավոր լինել իր գործողություններում: Սակայն նամակում կաթողիկոսը չէր հորդորում վրաց արքային, որպեսզի էմինին՝ «անզգուշ իշխանին», արտաքսի Վրաստանի սահմաններից, ինչպես Հ. Էմինն է հավաստում: Փոխարենը նա Հերակլի միջոցով փորձում էր համոզել Հ. Էմինին չծավալել նման վտանգավոր գործունեություն, ինչը ստեղծված պայմաններում բացասաբար կարող էր անդրադառնալ թե՛ հայերի և թե՛ վրացիների վրա:

Այդ նամակի բովանդակությունից կարելի է եզրակացնել, որ իրականում Հերակլը իր կնիքով հաստատել էր Սբ. Կարապետի վանահայր Հովնանին ուղարկված նամակը: Արքայի կողմից Հովնանին հասցեագրված նամակի բովանդակությունը մեզ հայտնի չէ, բայց Հ. Էմինի ինքնակենսագրականից տեղեկանում ենք, որ ինքը և Հովնան վարդապետը ծրագրեր էին մշակում, որպեսզի պայքար սկսեին օտար զավթիչների դեմ՝ ազատագրելով Հայաստանը ստրկությունից: Շատ բնութագրական է Հ. Էմինի և Հովնանի նամակագրությունից հետևյալ հատվածը, որտեղ վանահայրը Հ. Էմինին հաղորդում է, որ Հերակլ արքայի օժանդակության դեպքում մեծ քանակությամբ հայեր պատրաստ են պայքարի դուրս գալ. «... Նույնիսկ կանայք են պատրաստ կռվելու, միայն թե Հերակլը համաձայնություն տա ձեր կողքին կանգնել: Եթե Հերակլի մոտ հաջողություն չունենաք, իմ հայրական խորհուրդն է, որ երբեք չհուսահատվեք և շարունակեք ձեր գործը ամբողջ կարողությամբ, չվախենաք որևիցե վտանգից, վստահեք Աստծուն: Եթե հաջողություն չունենաք, մեծ ճանաչման եք արժանանալու: Սակայն ես հուսով եմ, որ դուք միջոց եք լինելու ազատագրել ձեր

տեսնեմ օրինեալ անոան քոյ գքո գիրդ և քո կնիքդ այսպէս յիմարաց ձեռն անկանիլն, մանաւանդ վնաս ունի և ոչ օգուտ: Յառավել սիրոյս գրեցի խնայելով ի պատիւ և յանուն արքայականի տէրութեանդ: Յոնանն որքան մարդ է, որ դու նորան գիր գրիցես, վասն այսպիսոյ բանի, և գրատարն այսպէս յիմար, որ ամենեցուն ցոյց տայցէ պարծելով, խնդրեմ զի լաւապէս մտածեալ որոշայցես և մանաւանդ զդա ևս զգաստացուցիս, զի զգիրս և գմարդիկս իւր յինքն ժողովեսցէ և խոհեմութեամբ շարժիցէ, զի երկիրս այլազգոյ ձեռաց է և մէք ի ձեռս սոցա կամք: Գիտես զինչ ասեմ, ոչ միայն այս երկրի այլ և յամենայն տեղիս, ուր գտանիմ ազգ մեր: Քանզի մեծ ցաւ ծնանի վերջապէս ազգիս մերոյ որպէս երկի և զայլն Տէր Գաբրիէլն պատմեսցէ: Ողջ լեր ի տէր ի փառս խաչին Քրիստոսի և ի պարծանս մեր», Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, Օրինակք կոնդակացն Յակովբայ և Սիմեոնի կաթողիկոս մերոյ գրեալ ի թոին Յայոց ՌՄԺԱ ց ՌՄԻԹ, ցուց. № 1, թղթ № 2, վավ. № 6, էջ 8:

Հայրենակիցներին հպատակութեան դաժան շղթաներից: Ես աղոթում եմ Աստծուն, որպեսզի պահպանի ձեզ հանուն Հայաստանի»¹:

Հ. Էմինն իր ազգային-ազատագրական ծրագրերը ներկայացրել էր Հերակլին: Վրաց արքան ընդունում էր նրան և մեծ տեղ էր տալիս: Ուստի Հ. Էմինի այն կարծիքին, թե Ս. Երևանցին իր հետ հարաբերությունները սրեց այն պատճառով, որ Հերակլը իրականում չէր ցանկանում օգտակար լինել իրեն, չի համապատասխանում իրականությունը մի պարզ պատճառով. Հերակլին ուղղված կաթողիկոսի նամակում հստակ երևում է, որ վրաց արքան իր թագավորական կնիքն է դրել նամակներից մեկի վրա, հիմնավորելով այն տեսակետը, որ արքան ընդառաջում էր Հ. Էմինի ծրագրերին: Հակառակ դեպքում Հերակլը, կշռադատելով ստեղծված քաղաքական պայմանները, նման համարձակ քայլի չէր դիմի՝ վտանգելով իր հարաբերությունները պարսկական իշխանությունների հետ:

Ս. Երևանցու խոսքը մեծ կշիռ ուներ Հերակլի մոտ, և նա չէր կարող անտեսել կաթողիկոսին: Իրոք, Ս. Երևանցու նամակը վճռորոշ դեր ունեցավ Հերակլի և Հ. Էմինի հետագա հարաբերություններում, ինչը երևում է արքայի հետևյալ խոսքերից. «Ես ի՞նչ կարող եմ անել Էմին աղա, երբ ձեր կաթողիկոսը, եպիսկոպոսներն ու վանականները դեմ են ձեզ: Իմ հպատակության տակ գտնվող ամենալավ հատվածը հայերն են, ովքեր նայում են նրանց.- (հոգևորականներին).- իբրև մարգարեների և առաքյալների: Եթե ես ընդունեմ քեզ՝ հաշվի չառնելով նրանց ասածները, նրանք կմտածեն, որ ես ավել քրիստոնյա չեմ, քան Սուլթանը»²:

Ս. Երևանցու և Հ. Էմինի հարաբերությունների մասին բացի Հերակլին ուղղված կաթողիկոսի նամակից, ոչ մի ուրիշ հիշատակություն չկա: Հ. Էմինը ևս չի նշում, թե ինչն էր պայմանավորված կաթողիկոսի բացասական վերաբերմունքը: Մենք միայն նրանց միջև ձևավորված հարաբերությունների մասին կարող ենք կարծիք կազմել Հ. Էմինի ինքնակենսագրական աշխատության բովանդակությունից: Հեղինակի կողմից բերված նամակների և պատմությունների օրինակներից երևում է, որ Ս. Երևանցին մեծ արգելք է հանդիսացել նրա ծավալած գործունեությանը: Հ. Էմինի ինքնակենսագրականի մեջ ներառված է Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսի երկխոսությունը հեղինակի հետ, որտեղ Հովհաննես կաթողիկոսն Էմինի բոլոր ձախողումների պատճառ է համարում Ս. Երևանցուն. «Տերը քեզ հետ է, ով իմ սիրելի բարեկամ և ազնվագարմ իշխան: Եթե Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Սիմոնը ձեր հանդեպ ունենար այն հարգանքը, որ ու-

¹ Life and Adventures of Joseph Emin, Calcutta, 1918, էջ 235-236:

² Առյժ տեղում, էջ 233:

նենք ես, վանականները և ինը քաջարի եղբայրներս, այդ դեպքում հեշտությամբ կարող էիք բաղձալի վախճանին հասցնել գործը՝ արմատախիլ անելով քրիստոնեական հավատի թշնամիներին: Բայց Սիմոնը ձեր բարեկամը չէ...: Ջգուշացիր նրա չար սրտից: Մի դատապարտիր մեր իշխաններին և հայ ժողովրդին, որոնք իրենց ներուժով կմիանային քեզ և կենթարկվեին քո հրամանատարությանը, եթե նա չարգելեր: Հիշու՞մ ես, տասնհինգ օր առաջ սուրհանդակս մի նամակ բերեց՝ ուղղված մելիք Յուսուֆին, երբ դու վերջինիս մոտ էիր Գյուլիստանում: Դա Սիմոնի նամակն էր՝ ուղարկված սուրհանդակի միջոցով ինձ: Նա ինձ խնդրում էր, որպեսզի սուրհանդակիս հետ այն ուղարկեմ մելիք Յուսուֆին՝ քեզ այնտեղից վտարելու համար: Բացի այս նամակից նա ևս նամակներ էր ուղարկել մյուս չորս իշխաններին, որպեսզի քեզանից զգուշանան և չգործակցեն քեզ հետ: Հակառակ դեպքում նա սպառնում է բանադրել նրանց...»¹:

«*Life and Adventures of Joseph Emin*» աշխատության մեջ կան նման շատ օրինակներ, որոնք վկայում են այն մասին, որ կաթողիկոսն իրականում խոչընդոտել է Հ. Էմինին: Ինչպես նշեցինք, Հ. Էմինը չի գրում, թե ինչով էր բացատրվում Ս. Երևանցու այդպիսի վերաբերմունքը: Ամենայն հավանականությամբ Ս. Երևանցին Հ. Էմինին ճանաչում էր դեռ այն ժամանակվանից, երբ վերջինս Հ. Շամախեցու կենդանության օրոք եկավ Էջմիածին: Չի բացառվում, որ Հ. Էմինի դեմ դուրս եկած հոգևորականների թվում էր նաև ապագա կաթողիկոսը:

Հայ իրականության մեջ 18-րդ դարի երկրորդ կեսին սկիզբ առավ հակաֆեոդալական, բուրժուա-դեմոկրատական գաղափարախոսությունը: Սակայն այն ձևավորվեց ոչ թե Հայաստանում, որը Պարսկաստանի և Թուրքիայի տիրապետության ներքո գտնվում էր խիստ հետամնաց պայմաններում, այլ Հնդկաստանի հայկական գաղթօջախում, որտեղ ավելի ապահով պայմաններ կային առաջավոր գաղափարներ դավանելու համար: Հայ լուսավորական, բուրժուա-դեմոկրատական գաղափարախոսությունը կրում էր եվրոպական, ավելի ստույգ անգլիական ազդեցություն: Հ. Էմինը Անգլիայում ուսանելու տարիներին հասցրել էր ծանոթանալ անգլիական լուսավորական գաղափարախոսությանը: Նա համարվում է հայ իրականության լուսավորիչներից մեկը, ով առաջավոր գաղափարների հետ մեկտեղ կոչ էր անում քաղաքական պայքար մղել հայրենիքի ազատագրման համար: Հ. Էմինը պայքարում էր հին կարգերի, հետամնաց կղերաֆեոդալական գաղափարների դեմ: Նա բացասաբար էր վերաբերվում հայ հոգևորականության նկատմամբ: Էմինի կարծիքով հոգևոր դասը ստրկության էր

¹ Life and Adventures of Joseph Emin, Calcutta, 1918, էջ 321-322:

մղում սեփական ժողովրդին¹: Նրանք գավառագրեստ գայլերի նման խաբուսում էին ժողովրդին. «Սովորական մարդու հանդեպ շունն ավելի գթասիրտ է, քան եկեղեցական հայրերը, որոնք թուրքական իշխանության գլխավոր փաստաբաններն են համարվում: Նրանք գիշեր-ցերեկ աղոթում են մահամեղական իշխանության հաջողության համար: Հաճախ լսել եմ, մինչև սրտիս խորքը վիրավորված, թե այս հայրերն ինչպես են իրենց սեփական հոտին անիծում և գիշատիչ գայլերին փառաբանում: Նման անխիղճ հարագատներով ի՞նչպես կարող է ազգն ազատվել գերութունից, բացի դրանից, երբ ազգը հրաժարվի գումար հավաքել եկեղեցականների համար: Եթե ազգն այդ դրամի մեկ քառորդը ծախսի իր երեխաների վրա՝ տալով նրանց պատշաճ կրթության, այդ դեպքում միայն հնարավոր կլինի բանական արարածին զանազանել զազանից, շատացնել լավ տունկերը՝ արմատախիլ անելով մոլախոտերը: Անշուշտ, միայն այս կերպ կստեղծվի ազատ ժողովուրդ»²:

Իրականում Սիմեոն Երևանցին Հայ եկեղեցու նվիրյալն էր: Նա իր ամբողջ գործունեության ընթացքում ջանում էր կարգավորել և ամրապնդել եկեղեցու թե՛ հոգևոր կյանքը, և թե՛ արտաքին պաշտպանվածությունը: Նա չէր կարող թույլ տալ Հ. Էմինի նման մարդու գործունեությունը, ով փնտրում և դատապարտում էր Հայ եկեղեցու հոգևոր դասին՝ մեղադրելով նրանց բոլոր դժբախտությունների մեջ: Ինչպես Լեոն է նշում, Ս. Երևանցին Հ. Էմինի մեջ տեսնում էր եվրոպական բողոքականության տարրեր՝ ուղղված ազգային եկեղեցու անդորրը խարխելուն. «Մի մարդ, որ կրոնական անհամբերողությունը հասցնում էր ֆանատիկոսության, հալածելով և պատժելով կաթոլիկ դարձածներին, չէր կարող, իհարկե, ներել Էմինի պես մի համարձակախոս մարդու, որ դատապարտում էր Հայ հոգևորականությանն ամեն տեղ, համեմատում էր Հայ հոգևորականներին Եվրոպայի հոգևորականների հետ և ասում էր, թե Հայ վարդապետներն իրենց հոտին ստրկություն են քարոզում: Անկասկած, Հայ հոգևորականներն Էմինի մեջ տեսնում էին անգլիական և գերմանական բողոքականության մի գործիք, որ եկել էր մարտնչելու Հայ դավանության դեմ»³:

¹ Հովսեփ Էմինը քննադատում էր նաև հայ վաճառականներին: Ըստ Հ. Էմինի, եթե հայ առևտրականները մի փոքր ավելի սիրեին իրենց ժողովրդի ազատությունը, քան դրամը, ապա հայրենիքն այդ վիճակում չէր գտնվի. «Եթե հայ վաճառականները կհսով չափ ավելի սիրեին ազատությունը, ինչը նրանք ունեն դրամի ու նախապաշարումների հանդեպ, որոնք կործանարար հետևանքներ ունեն, վաղուց ազատված պետք է լինեին»: (Տե՛ս Life and Adventures of Joseph Emin, Calcutta, 1918, էջ 198):

² Նույն տեղում, էջ 157:

³ Լեո, Հայոց պատմություն, Երկերի ժողովածու, հատոր երկրորդ, գիրք երրորդ, Երևան, 1973, էջ 294:

Ս. Երևանցու և Հ. Էմինի միջև ձևավորված բացասական հարաբերությունների պատճառը գաղափարական տարակարծություններն էին: Թերևս այդ էր պատճառը, որ Ս. Երևանցին հակազդեց Էմինի ծավալած գործունեությանը:

Զգուշանալով պարսկական և թուրքական իշխանությունների հետ հարաբերությունների վատթարացումից՝ Հերակլը Հ. Էմինին արտաքսում է Վրաստանից:

Մատնվելով անհաջողության՝ Հ. Էմինը վերադառնում է Հնդկաստան, որտեղ 1773-ին ծանոթանում է «Մաղրասյան խմբակ»-ի հիմնադիր Շահամիր Շահամիրյանի¹ հետ: Անդամագրվելով այդ կազմակերպությանը՝ նա ակտիվ գործունեություն է ծավալում:

«Մաղրասյան խմբակ»-ի հայտնի դեմքերից էին Գրիգոր Չաքիկյանը, Հակոբ Շահամիրյանը (Շահամիր Շահամիրյանի որդին) և Մովսես Բաղրամյանը²:

Մաղրասյան խմբակը քարոզում և տարածում էր Հայաստանի ազատագրման գաղափարներ: 1772³ թվականին Մաղրասի տպարանում լույս է տեսնում Մ. Բաղրամյանի հեղինակած «Նոր տետրակ որ կոչի յորդորակ»

¹ Շ. Շահամիրյանն ազգային- ազատագրական գործիչ է: Նա Հնդկաստանի Մաղրաս քաղաք է տեղափոխվել Նոր Ջուղայից: Զբաղվել է դերձակությամբ, այնուհետև՝ առևտրով: Շ. Շահամիրյանը 1772 թ. Մաղրասում հիմնում է հայկական տպարան: Նույն թվականին այդ տպարանում լույս է տեսնում հայ առաջին հրատարակատեսակի գիրքը՝ «Նոր տետրակ որ կոչի հորդորակ»-ը: Այդ տպարանում է լույս տեսնում նաև Շ. Շահամիրյանի «Որոգայթ փառաց» աշխատությունը: Շ. Շահամիրյանի նախածեռնությամբ 1783 թ. տպագրվում է Մաղրասի հայերի ինքնավարության (որի իրավունքն ինքն էր ձեռք բերել) կանոնադրությունը՝ «Տետրակ որ կոչի նշավակ»: Նա փորձում էր Վրաց Հերակլ արքայի օժանդակությամբ ազատագրել Անդրկովկասը Պարսկաստանի և Թուրքիայի հպատակությունից: Նա կապեր է հաստատել ցարական արքունիքի և հայ ազատագրական շարժման գործիչներ Յովսեփ Արղությանի և Հովհաննես Լազարյանի հետ: (տե՛ս՝ Հայ ժողովրդի պատմություն. հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1985, էջ 235-236: www.encyclopedia.am):

² Մովսես Բաղրամյանը 18-րդ դարի հայ ազատագրական մտքի ներկայացուցիչներից է: Նա սկզբնական ուսումը ստացել է Նոր Ջուղայում: Եղել է հոգևորական՝ քահանայի կոչումով: Մ. Բաղրամյանը 1760-ական թթ. Ռուսաստանում հանդիպում է Գ. Էմինին, ծանոթանում նրա ազգային-ազատագրական ծրագրերին: Այնուհետև նա օգնում է Գ. Էմինին ազգային-ազատագրական գործը Հայաստանում կազմակերպելու համար: 1767 թ. մեկնում է Հնդկաստան և հաստատվում Մաղրաս քաղաքում: Հնդկաստանում նա ծավալում է մանկավարժական գործունեություն՝ դասավանդելով հայոց լեզու և հայոց պատմություն: Հետագայում համագործակցում է Մաղրասի հայ հասարակական գործիչների հետ: Մ. Բաղրամյանը մեծ ներդրում է ունեցել Մաղրասի 1772 թ. հիմնադրած տպարանի աշխատանքներին: Նա է հեղինակել «Նոր տետրակ որ կոչի հորդորակ» աշխատությունը: (Տե՛ս Լեո, Հայոց պատմություն, Երկերի ժողովածու, հատոր երկրորդ, գիրք երրորդ, Երևան 1973, էջ 314-318: Նաև Հայ ժողովրդի պատմություն. հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1985, էջ 234-235):

³ Ռ. Իշխանյան, Հայ գիրքը 1512-1920 թթ., Երևան, 1981, էջ 99:

աշխատութիւնը¹, որը հայ իրականութեան մեջ առաջին տպագիր գործն է՝ ազգային - ազատագրական շարժման ոգին բարձրացնելու և հայրենիքի ազատագրական գաղափարները գրավոր կերպով ժողովրդին հաղորդելու ասպարեզում: «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» աշխատութեան մեջ հեղինակը կոչ է անում հայ երիտասարդներին արթնանալ անգործութեան խոր քնից և պայքարի ելնել սեփական հայրենիքի անկախութեան համար: Օտարի լուծը թոթափելու համար անհրաժեշտ էր, որպեսզի ժողովուրդը միասնական գործեր: Հեղինակը հորդորում է, որպեսզի հայ ծնողները իրենց զավակներին ուսման տան և սովորեցնեն զենք կիրառելու հմտութիւնները, ինչը կարևոր պայման էր հզոր հայրենիքի կայացման համար: Մ. Բաղրամյանը գրվատանքով է խոսում նախորդ դարերի հայ հոգևորականների մասին՝ փոխարենը մեղադրելով ներկա հոգևոր դասին: Ըստ «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ»-ի հայ հոգևորականները ժողովրդի մեջ չեն սերմանում ազգային-ազատագրական ոգին, այլ անվերջ անեծք են կարդում ժողովրդի գլխին և ստեղծված ստրկական վիճակը ներկայացնում են իբրև ի վերուստ տրված պատիժ գործած մեղքերի համար. «Նրանք անվերջ, կարծես ուսման կարգ ու բարքով, ժողովրդին իրենց կանչում են անիծյալ, և նրանց այդ անիծելու սովորույթը մեզ չափազանց ծանր է թվում, խիստ դժպատեհ, որովհետև մենք կարծում ենք, որ դրանով միգուցե թե հաճախակի շատ շատերի գլխին բերում են աղետներ»²:

Շատ ընդհանրութիւններ կային «Մաղրասյան խմբակ»-ի և Հ. Էմինի գաղափարախոսութեան միջև: Այս կապակցութեամբ Լեոն նշում է. «Այստեղից մենք տեսնում ենք, որ Մաղրասի քաղաքական ընտանիքն էլ ուներ նույն դավանանքը, ինչ աշխատում էր կյանքի մեջ մտցնել Հովսեփ Էմինը»³:

¹ «Նոր տետրակ որ կոչի յորդորակ» գրքի իրական հեղինակի անվան վերաբերյալ կան տարբեր կարծիքներ: Մինչև 1908 թվականը գրքի հեղինակն էր համարվում Հակոբ Շահամիրյանը: 1908 թվականին, երբ տպագրվեց Միմեոն Երևանցու «Յիշատակարան»-ի երկրորդ մասը Դիվան հայոց պատմութեան գրքի Ը հատորի մեջ, պարզվեց, որ «Նոր տետրակ...»-ի իրական հեղինակը Մ. Բաղրամյանն է: Ինչպես նշեցինք, այդ կարծիքին հակվելու պատճառ դարձավ այն, որ Մ. Երևանցին իր «Յիշատակարան»-ում նշում է, որ գրքի հեղինակը Մ. Բաղրամյանն է. «Եւ՛ զի որպէս վերոյ ասացաք, զգիրքն զայն այն խելացնոր Մովսէսն էր շարադրեալ, այլ երկնչելով ի պատճոց սրբ. վեհին թերևս, ո՛չ զիւր անունն էր մակագրեալ իբր շարադրող, այլ զանունն Յակոբայ՝ որդւոյ Շահամիր Աղային»: (Տե՛ս Դիվան հայոց պատմութեան, գիրք Ը, Միմեոն կաթողիկոսի յիշատակարան, մասն երկրորդ, Թիֆլիս, 1908, էջ 576):

Ըստ Մ. Երևանցու Մ. Բաղրամյանը իր անունը միտումնավոր չի գրել գրքի վրա՝ վախենալով կաթողիկոսից: Այդ պատճառով գրքի հեղինակ է նշվել Հ. Շահամիրյանը: (Տե՛ս Ա. Մնացականյան, Ո՞վ է «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» գրքի հեղինակը, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1962, № 2, էջ 131-142):

² Պ. Խաչատրյան, Նոր տետրակ որ կոչվում է յորդորակ, Երևան, 1991, էջ 51:

³ Լեո, Հայոց պատմություն, Երկերի ժողովածու, հատոր երկրորդ, գիրք երրորդ, Երևան 1973, էջ 314:

Ինչպես Հ. Էմինի, այնպես էլ «Մադրասյան խմբակ»-ի գործունեությունը դեմ դուրս եկավ Սիմեոն Երևանցին: Ըստ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի, «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» աշխատությունը կարող էր հիմք հանդիսանալ կրոնական և քաղաքական վեճերի: «Յիշատակարան»-ում կարդում ենք, որ երբ կաթողիկոսը տեղեկանում է Մադրասում հիմնադրված տպարանի մասին, նամակով դիմում է Շ. Շահամիրյանին՝ հորդորելով նրան, որ չտպագրի այնպիսի մի գիրք, որը կհակասի ազգային եկեղեցու շահերին. «Եւ գրէր սրբ. վեհին թէ՛ Շամիր աղայն պատմագիրք է յղեալ վասն քոյ, բայց ոչ էհաս մեզ: Եւ խոստացաւ սմա ի հասանելն պատմագրին առ մեզ, շնորհակալութիւն գրել նմա: Եւ պատուիրեաց ասել Շամիր Աղային՝ զի մի գուցէ միամտօրէն այնպէս գիրք տպիցէ, որ ազգիս և եկեղեցոյս մերոյ վնաս լիցի»¹: Մեր կարծիքով, թերևս, կաթողիկոսը նախնական տեղեկություն է ունեցել «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» գրքի բովանդակության մասին, այլապես նա նման զգուշացում չէր անի:

Ամենայն հավանականությամբ կաթողիկոսի մոտ նման կասկած էր առաջացել այն պատճառով, որ ինքն արդեն տեղյակ էր «Մադրասյան խմբակ»-ում Հ. Էմինի և Մ. Բաղրամյանի ծավալած գործունեության մասին: Եվ քանի որ Ս. Երևանցին Հ. Էմինի և Մ. Բաղրամյանի քաղաքական ընկալումներին ծանոթ էր դեռ Հայաստանից, նա հավատացած էր, որ նրանք իրենց գաղափարները կարող են տարածել նաև Մադրասում հիմնադրված տպարանի միջոցով: Ուստի այդ էր խնդիրը, որ կաթողիկոսը նախապես զգուշացրեց Շ. Շահամիրյանին, որ նա երկրի հոգևոր և քաղաքական անդորրը խաթարող գրքեր չտպագրի: Սակայն, Ս. Երևանցու կանխագուշակումը իրականացավ: Եվ ինչպես կաթողիկոսն է նշում իր «Յիշատակարան»-ում. «զվտանգաւոր բանս այժմ գրեալ այն ի գլուխ եկն»²:

Հակառակ իր զգուշացումներին, Սիմեոն Երևանցին շուտով ստանում է «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ»-ի տպագրված օրինակը: «Յիշատակարան»-ում կարդում ենք, որ Շ. Շահամիրյանը և Գ. Չաքիկյանը նամակներ են ուղարկում կաթողիկոսին՝ խնդրելով, որ նա ևս աջակցի իրենց ծրագրերին³:

¹ Գ. Աղանեան, Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Ը, Թիֆլիս, 1908, էջ 370:

² Նույն տեղում, էջ 573:

³ «Եւ ի յայս այնքան էին հաստատնապէս եղեալ զմիտս իւրեանց, մինչ զի, և առ սրբ. վեհն համարձակեալ գրեալ էին զայս, և Գրիգոր Աղայն ևս ձեռն էր եղեալ ի վերայ թղթոյն: Յորում նախ պաղատէին կանակից լինիլ ինքեանց, ապա՝ զպէս և ծիծաղելի առաջադրութիւնս գրէին սրբ. վեհին, թէ այսոքիւք հնար է՝ զի մտադրութիւնս մեր ի գլուխ ելցէ, այսինքն է՝ միաբանեցուցանել նախ զՎրաց իշխանն ընդ Աղոսնից իշխանացն: Եւ թուրք գրել առ կայսերուհին Ռուսաց, և զօրինակ թղթոյն ևս գրեալ էին, թէ այսու օրինակաւ պարտիս գրել: Ուսուցանէին և զկերպ իմանալոյ զհամար և զորբանուութիւն ազգիս, և հարկադրելոյ ի ձեռն ... նորկակաց՝ առ ի ուսանել զպատերազմ: Եւ վասն նոցին

Ըստ մադրասյան ծրագրի, կաթողիկոսը պետք է Արցախի մելիքներին միավորեր Հերակլ արքայի հետ: Նաև նամակ պետք է գրեր՝ Ռուսաստանի կայսրուհի Եկատերինա II-ից օժանդակություն հայցելու նպատակով: Կաթողիկոսը պետք է հոգար, որ Հայաստանի տարբեր վայրերում ժողովուրդը զինավարժություններ անցկացներ և պատրաստվեր պատերազմի: Որպեսզի այս բոլոր ծրագրերի նյութական մասը լուծվեր, Շ. Շահամիրյանը և Գ. Չաքիկյանը Ս. Երևանցուն առաջարկում էին գաղտնի կերպով ժողովրդից գումար հավաքել:

Հայաստանում սահմանադրական կարգեր հաստատելու համար յուրաքանչյուր գավառ պետք է ընտրեր երկուական թեկնածու և նրանց ուղարկեր Ղարաբաղ, որտեղ տեղի մելիքների կողմից նրանցից մեկը կընտրվեր երկրի նախագահ:

Սահայն Ս. Երևանցին նամակով հանդիմանում է նրանց՝ գրելով. «վասն չմտածելոյ զվախճան վնասաւոր դիտմանց իւրեանց, և առանց խուկացման յայսպիսի վնասաւոր իրս ձեռնարկելոյ»¹: Ստանալով գրքի օրինակը՝ վեհափառը Շ. Շահամիրյանից պահանջում է, որպեսզի նա հավաքել տա գրքի բոլոր օրինակները և այրի:

Սիմեոն Երևանցին խիստ քննադատեց Մ. Բաղրամյանին, ում նա համարում էր գրքի տպագրման հիմնական «մեղավորը» և բանադրեց վերջինիս՝ արգելելով նրա հետ որևէ փոխհարաբերություն²:

զթոշակս ժողովել տալոյ ի ձեռն Առաջնորդաց և խոստովանահարց ի ծածուկ, որպէս զի ամենայն անձ յամենայն կիւրակէս զմի մի փարայս տացեն: Եւ ըստ Եւրոպացւոցն զկանոն և զսահման դնել ազգիս՝ թարգմանեցուցանելով ի նոցունց, վասն աշխարհավարութեան՝ և զինորութեան արիեստի, և կարգադրութեան դատաստանաց և այլոց, և նախարար մի կացուցանել բոլոր ազգիս, որ թարց խորհրդոյ ծերակուտին և աւելի կամ պակաս քան զսահմանն թէ արասցէ ինչ՝ կորուսցէ զզուլիս իւր: Եւ այն նախարարն ժամանակաւոր լիցի, և ի միւս ամին՝ ուրիշ ուրիշ նախարար կացուցի: Ուսուցանէին ի վերայ այսց և զվերայ ի հաւան ածելոյ զբոլոր ազգս, ընտրեալ յամենայն գաւառաց զԲԲ արս խոհեմս, որք ի Ղարաբաղ առ Մէլիքսն երթեալք՝ տացեն նոցա զընդունելութիւնս իւրեանց, և ընդունելին նոցա՝ բոլոր գաւառացն լիցին ընդունելիք»: (Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Ը, էջ 575):

¹ Նույն տեղում, էջ 576:

² «... բանադրանք այն չիք Մովսիսին, և պատեր՝ զի մի ոք հաղորդեսցի նմա բանի կամ գործով»²: Գ. Չաքիկյանին ուղղված նամակներից մեկում Սիմեոն Երևանցին անիծում է Մ. Բաղրամյանի ծնունդը, մեղադրում նրան, որ հայ ժողովրդին խայտառակ արեց հարևան ազգերի մեջ. «քակեց իսպառ տունս Հայոց»: Կաթողիկոսը Գ. Չաքիկյանին զգուշացնում է, որ իրենց վտանգավոր գործունեության արդյունքը հետագայում բացասական հետևանքներ է ունենալու²: Կաթողիկոսը նամակով կշտամբեց Շ. Շահամիրյանին և Գ. Չաքիկյանին, որտեղ Շ. Շահամիրյանին հայրապետը մեղադրում էր այն բանի համար, որ հնդկահայ մեծահարուստը, ահռելի գումարներ վատնելով, տպարան էր հիմնել, որի գործունեությունը, ըստ էության, չէր բխում հայ ժողովրդի շահերից. «Այլ զսական որ ի վերջոյ՝ համառօտ ասցից աստէն: Ձի զկնի զերկոսեանն ի միսսին մեղադրելոյ՝ դարձոյց զբանն յատկապէս առ Շամիր Աղայն վասն տպագրատանն, թէ տպագրատուն հաստատօղն կամ պարտի լինիլ ազգի զլուխ և հասարակաց հոգածու, որ զնախնեաց երանելաց գրեանս

«Յիշատակարան»-ից տեղեկանում ենք, որ Շ. Շահամիրյանը և Գ. Ջաքիկյանը հետադաշում նամակով խնդրում են Ս. Երևանցուն, որպեսզի կաթողիկոսը ների իրենց այն բանի համար, որ դեմ են դուրս եկել Հայրապետին: Հայրապետը պատասխան կոնդակում 6 կետից բաղկացած պահանջներ է առաջարկում «Մազրասյան խմբակ»-ի գլխավոր անդամներին¹: Վերջին՝ վեցերորդ կետով, ինչպես վերը նշեցինք, Սիմեոն Երևանցին բանադրում է Մովսես Բաղրամյանին՝ արգելելով նրա հետ որևէ փոխհարաբերություն:

Խորհրդային տարիների պատմագրությունը Սիմեոն Երևանցու վերաբերմունքը ազգային-ազատագրական շարժման նկատմամբ գնահատում էր իբրև հետադիմական երևույթ: Նման մոտեցմանը, թերևս, առիթ է հանդիսացել կաթողիկոսի բացասական վերաբերմունքը Հ. Էմինի և «Մազրասյան խմբակ»-ի նկատմամբ:

տպից է լուսաւորութիւն ազգին, որպէս Ջուլայեցի Յակոբ կաթողիկոսն: Կամ պարտի լինիլ իմաստուն այր՝ անուանի և հռչակեալ գիտութեամբ, որ յինքէն՝ զօգտաւէտ գրեանս շարադրեալ տպեսցէ ի յօգուտ հասարակութեան: Եւ կամ թէ՛ են ևս ոմանք, որք թեպէտ չեն գիտուն, և ոչ հասարակաց գլուխ, այլ զտպագրատուն հաստատեալ՝ զհասարակաց ընդունելի գրեանս հրամանաւ մեծաւորաց տպեն և վաճառեն, առ ի գտանել այնու զպարուստս: Արդ՝ դու ոչ հասարակաց տէր և հոգածու ես ասէ, ոչ ըշանավոր իմաստուն որք, և ոչ ապրուստի կարօտ հասարակ անձն որք, այլ ես դու ասէ ազնուատոհմ իշխան, և յամենայնի փարթամ և ունևոր, և զլիսաւոր վաճառական մի աշխարհական՝ պարապեալ ի հոգս մարմնական: Ապա ի՞նչ հարկ էր քեզ, և կամ զի՞նչ վայել էր քումդ անոան՝ տաժանմամբ մեծաւ գիր բերել տալ ի Ֆռանկատանու, և զտպագրատուն հաստատել, և զիշխանագուն որդի տպագրիչ կարգել՝ որ է գործ գռեհկի և յետին աղքատի: Եւ տպեալ զայնպիսի գիրս, որ իցէ կործանիչ ազգի, շարադրեցեալ յունեմնէ ոչինչ և անմշան իմաստակէ: ...Պահիցի այժմ զպատիւդ խնայելով ի քեզ, թեպէտ դու ոչ ի մեզ խնայեցեր և ոչ ի քեզ»: (Տե՛ս, Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Ը, էջ 577):

¹ «Ուրեմն՝ զոր ինչ ապաշխարութիւնս դնեն քեզ ասէ՝ պարտիս կատարեալ յօժարութեամբ, զի ընկալցիս զկատարեալ ներումն և զթողութիւն: Եւ ապաշխարանքն էին այսք: Եւ ի՞նչ՝ զի զգիրքն զայն այրիսցէ իսպառ, և զորս ցրտեալ է աստ և անդ՝ ջանասցէ և հնարեսցէ զայնս ևս այրել: Երկրորդ՝ զի տպագրատունն զայն խափանեսցէ իսպառ: Ձի ի Պօլիս՝ և երբեմն յլմաստերդամ, երբեմն ևս ի Ջմիր՝ ոչինչ զգրեանս տպեցին և տպեն, թարց հրամանի ոչ տպեն, իսկ դու զայդ նոր հաստատեցեր ասէ, և առանց զմեզ հարցանելոյ՝ զայդ կորստաբեր գիրքդ տպեցեր: Իցէ թէ կամ դու՝ և կամ յետագայք քո այլ ևս այդպիսի բանս տպիցէք՝ չհարցնելով մեզ վասն սաստիկ հեռաւորութեան տեղւոյդ: Ուրեմն, այն է լաւ՝ զի խափանիցէք, զի արհեստագէտ ևս չունիք, որ զմիտս բանին խոկացեալ՝ զօգտաւէտն և զանօգուտն ընտրիցէ: Իսկ այդ իմաստակդ որ իբր արհեստագէտ ձեռնուցանէ զինքն, ոչ զիտէ զի՞նչ առնելն: Ուստի՝ թարց արհեստի և խոկացման տպոցեալն ձեր, բաց ի յամօթոյ և ի վնասուց զոչինչ օգուտ բերէ ազգիս: Եւ առ զայս ևս յոյժ հարկ: Երրորդ՝ այդպիսի վնասաւոր բանիւք այլ մի գրեք ասէ զթուղթս առ մէլիքսն խամսայու: Ձի Յերթևեկութենէ թղթոցն ձերոց ձայն ինչ ի վեր ելանէ ասէ թերևս, և կամ թուղթն ձեր տաճկաց անկանի, որ լինի վնաս ազգիս: Չորրորդ՝ պատուէր՝ զի այն անօգուտ մտածմունսն այլ մի ևս արասցեն, և մի հետևեցին զկնի նորին, որ անօգուտ է և նամիր: Դիմագրորդ՝ զի զխաբեբայ Մովսէսն այն կամ վարեցեն ի միջոյ իւրեանց, և կամ ի տեղի ոչընչի համարելով՝ մի մերձեցուցեն առ ինքեանս, զի ամօթ մեծ է ձեզ ասէ՝ այդպիսույ մտաթափի մոլեկան խելացն հետևիլ և անկանիլ ի բերան ազգի»: (Տե՛ս նույն տեղում, էջ 578):

Սիմեոն Երևանցին համարվում էր իր ժամանակի կրթված և հեռատես կաթողիկոսներից մեկը: Նա իր գահակալության տարիներին ձեռնարկեց և իրականացրեց բազում ծրագրեր, ինչպես կրոնական, այնպես էլ ազգապահպանման բնագավառներում: Արդար չի լինի ասել, թե նա ընդհանրապես դեմ կամ անտարբեր էր ազգային-ազատագրական գործընթացին: Ուստի հարց է առաջանում, ինչո՞ւ կաթողիկոսը իրականում դեմ դուրս եկավ թե՛ Հ. Էմինի և թե՛ հետագայում «Մաղբասյան խմբակ»-ի ազատագրական գաղափարներին ու ծրագրերին:

Սիմեոն Երևանցին, լինելով ազգի առաջնորդը, ավելի իրատես էր գնահատում ստեղծված իրավիճակը և ուժերի փոխհարաբերությունները: Ծիշտ է, որ Հայաստանի սահմաններից դուրս՝ Հնդկաստանում, Ռուսաստանում և այլ հայկական գաղթավայրերում թուրքական և պարսկական բռնապետությունների դեմ կարելի էր բարձրաձայնել յուրաքանչյուր գաղափար, որն ընդհանրապես հնարավոր չէր Հայաստանում: Քանզի Հայաստանը գտնվելով Պարսկաստանի և Թուրքիայի տիրապետության ներքո՝ անկարող էր որևէ ազատական գաղափար անարգել ընդունել ու դավանել: Պարսիկ և թուրք պաշտոնյաներն ամենուրեք էին, և եթե նրանց հայտնի դառնար ապստամբական որևէ գործունեություն, ապա այն անմիջապես պատճառ կհանդիսանար նորանոր հալածանքների: Տիպիկ օրինակների մեք հանդիպեցինք, երբ Երևանի խանի գործակալները ձերբակալեցին Հ. Էմինի նամակատարին: Այս դեպքում պատերազմական գործողություններից հաջողվեց խուսափել միայն Ս. Երևանցու հեռատես միջամտության շնորհիվ, երբ նա վրաց Հերակլ արքային հորդորեց ետ կանգնել վտանգավոր գործողություններից: Մեկ այլ դեպք ևս կարելի է նշել, երբ ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ Մայր Աթոռի հոգևորականներին թուրքական իշխանությունները մեղադրեցին լրտեսություն մեջ և ձերբակալեցին:

Կաթողիկոսն իր նամակներում թե՛ Հերակլ արքային, թե՛ Շ. Շահամիրյանին և թե՛ Գ. Չաքիկյանին զգուշացնում էր, որ եթե. «... թուղթն ձեր տաճկաց անկանի, որ լինի վնաս ազգիս»: Եվ, հետևաբար, նրանց գործունեությունը հղի էր անկանխատեսելի զարգացումներով, ինչպես Մայր Աթոռի, այնպես էլ ողջ հայության համար: Վեհափառի համոզմունքն էր, որ եթե նրանց ծավալած քաղաքական գործունեության արդյունքում մահմեդական իշխանությունները փորձեին վրեժխնդիր լինել, ապա հազիվ թե գտնվեր որևէ ուժ, որը կկարողանար կասեցնել նրանց:

Պատմագրություն մեջ կարծիք կա, որ Սիմեոն Երևանցու ռեակցիոն վերաբերմունքն ազգային-ազատագրական շարժման նկատմամբ պայմա-

նավորված էր նրանով, որ այն թուլացնում էր եկեղեցու դիրքերը: Պապական Արևմուտքում, միգուցե, կիրառելի էր այս ձևաչափը, քանզի կաթոլիկ եկեղեցին պայքարելով պետություն դեմ՝ փորձում էր պահպանել իր աշխարհիկ ազդեցություն ունեցողները: Հայ Առաքելական եկեղեցու պարագայում նման տարբերակը քիչ հավանական էր: Եթե ընդունենք, որ եկեղեցին դեմ էր ազգային-ազատագրական պայքարին միայն այն պատճառով, որ պահպանի բացարձակ իշխանությունը, ապա կստացվի, որ այն իր ժողովրդին ստիպողաբար մղում էր ստրկություն: Սակայն, Սիմեոն Երևանցին, լինելով այդ միջավայրի ծնունդ, բոլորից լավ էր հասկանում և կրում հայ ժողովրդի զրկանքները, ինչը երևում է հետևյալ տողերից. «Քանզի մնացորդքն յազգէս մերմէ ոչ թէ ի յառաջադէ, այլ իբրև ի ճռաքաղէ մնացեալ է, են կարկտահարք, որդակերք և վտիտ ամենևին, այնք ևս ոմանք ի դառն աղքատութեան և ի կարի պահանջմանէ իշխանաց անգլխոց, որք կանամբք և որդուովք ի տուէ և ի գիշերի անդադար յաշխատութիւնս հիւժեալք, հագիւ զապրուստս իւրեանց առ ձեռն բերեն, թէ քահանայք և թէ աշխարհականք: Իսկ ոմնաք ևս որ կամաւ և որ ակամայ ընդ ծառայութեամբ իշխանաց մտեալք նոցա ծառային, զորս ի ձեռաց միմեանց խլին ևս զօրաւորքն յանզօրաց վասն սակաւութեանն»¹:

Ըստ էության, Սիմեոն Երևանցին ոչ թե դեմ էր ազատագրական պայքարին, այլ համոզված էր, որ պահը դեռ չի հասունացել այն ծավալելու համար: Հայրապետը «Մադրասյան խմբակ»-ի անդամներին հղած իր նամակներում նշում էր, որ նրանք չեն պատկերացնում, թե ինչպիսի դժվարին պայմանների մեջ է գտնվում հայ ժողովուրդը: Իսկ նրանց կողմից առաջ քաշած եվրոպական առաջադեմ գաղափարները Հայաստանում կիրառելի չեն չեն գտնի, քանի որ դրանց համար անհրաժեշտ են բարվոք պայմաններ, որոնցից զուրկ էր երկիրը. «...Եվրոպա այսպէս և այնպէս կարգ և կանոն են եղեալ նորապէս, և օրըստօրէ պայծառացուցանեն զազգն իւրեանց: ...Շատ ամօթ իւրեանց՝ որ դեռ շատ տգետ են. դու զնոցա կացութիւն մեզ տուր և զմեր խղճութիւն նոցա, տես յայնժամ թէ ո՞վ լինի իմաստուն: Միայն մէկ ամիս ընդ իշխանութեամբ տաճկաց անկանին: Տես դու յայնժամ, թէ զբանականութիւնն ևս կորուստանեն, թէ ոչ: Ի հարկէ թագաւորութիւնն ունին նոքա և հանգստութիւն, զոր ինչ և կամիցին, կարեն կանօնել՝ հաստատել և պահել տալ. և զոչ հնազանդողս և չպահողսն պատժեն չարաչար: Մեր ազգն ո՞ւր և ընդ ձեռամբ որո՞ց, և յի՞նչ կացութեան կան, գիտե՞ս արդեօք, մեք ո՞ւմ վերայ դիցուք կանօն, և ո՞րպէս զամենեսեանս ընդ նոյն կանոնաւ պարաւանդեսցուք. որք յորժան ազգս

¹ Սիմեոն Երևանցի, Գիրք որ կոչի Պարտավճար, Էջմիածին, 1779-1783, էջ 303:

տարածեալ կան, այնքան կերպիւ բարս և բնութիւնս, զկանոնս և զվարվեցողութիւնս են ուսեալ»¹:

Հ. Էմինի և Շ. Շահամիրյանի ազգային-ազատագրական գաղափարներն իրենց տեսակի մեջ եզակի էին: Նրանք առաջինն էին, որ հայրենիքն ազատագրելուց հետո ցանկանում էին հաստատել սահմանադրական կարգեր: Սակայն որքանով էր դա իրագործելի: Ըստ Լեոյի՝ Շ. Շահամիրյանի և Հ. Էմինի ծրագրերը «ուտոպիա» էին, քանի որ հայ ժողովուրդը դեռ պատրաստ չէր ընկալելու եվրոպական առաջադեմ գաղափարները. «... Շահամիրյանի հանրապետությունը, որ Ասիայի համար միանգամայն խորթ սկզբունքների ծնունդ կարող էր լինել. սկզբունքներ, որոնք, համենայն դեպս, դեռ պետք է հասկանալի դառնային, ընդհանրության մեջ գիտակցության արմատ բռնեին»²:

Շ. Շահամիրյանի և Հ. Էմինի ազատագրական գաղափարները փակուղու առջև էին կանգնում, երբ առաջ էր գալիս գործնականում այն կիրառելու խնդիրը, քանի որ հայրենիքում դեռ չկային համապատասխան միջոցներ՝ պայքարը նախաձեռնելու համար: Օրինակ բերենք Հ. Էմինի և Անգլիայում Ռուսաստանի դեսպան Սեմյոն Վորոնցովի երկխոսությունից մի հատված, որտեղ Ս. Վորոնցովը, ծանոթանալով Հ. Էմինի ծրագրերին, նրան պատասխանում է. «Հերակլն այնքան աղքատ է, որ իր հայրը՝ Թեյմուրազը, եկել է այստեղ մեզանից թե՛ դրամական և թե՛ ռազմական օգնություն խնդրելու: Ի՞նչ կարող եք անել դուք իշխանի հետ, որին պակասում են այդ երկու կարևոր միջոցները»³:

Երբ հետևում ենք Հ. Էմինի և «Մադրասյան խմբակ»-ի գործունեությունը, ապա տեսնում ենք, որ երկուսի նպատակն էր վրացիների և հայերի միավորմամբ ազատագրել Անդրկովկասը թուրքերից և պարսիկներից: Իսկ այդ գործընթացը հնարավոր էր իրականացնել միայն Ռուսական կայսրության օժանդակությամբ, որի նվաճողական նկրտումներն այդ ժամանակահատվածում համընկնում էին Վրաստանի և Հայաստանի ազգային-ազատագրական իղձերին: Հ. Էմինը և Շ. Շահամիրյանը մտերիմ հարաբերություններ ունեին Հերակլ արքայի հետ և իրենց ծրագրերը բազմիցս ներկայացրել էին նրան: Վրաց արքան ընդունում էր նրանց առաջարկները, սակայն ստեղծված իրավիճակում սեփական միջոցներով նա ի գործ չէր որևէ գործողության գիմել: Եթե նա ինչ-որ քայլ ձեռնարկեր, ապա դա կնշանակեր պատերազմ սկսել Թուրքիայի կամ Պարսկաստանի դեմ: Իսկ

¹ Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Ը, էջ 580:

² Լեո, Հայոց պատմություն, երկերի ժողովածու, հատոր երկրորդ, գիրք երրորդ, Երևան, 1973, էջ 323:

³ Life and Adventures of Joseph Emin, Calcutta, 1918, էջ 173:

դա չէր բխում Վրաստանի շահերից, քանզի նա ամբողջովին կարող էր կորցնել իր կիսանկախ վիճակը: Հ. Էմինը և Շ. Շահամիրյանը համոզված էին, որ ծրագրերը իրականացնելու համար Հերակլին խոչընդոտում էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը: Սակայն դա իրականությունը չի համապատասխանում և ունի մի պարզ բացատրություն. եթե վրաց արքան նույնիսկ չնչին հնարավորություններ ունենար բռնակալության դեմ պայքար ծավալելու, ապա նա հազիվ թե անսար Սիմեոն Երևանցու հորդորներին:

Դրա վառ ապացույցը 1768-1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ Հերակլ արքայի Ասպինձա գյուղի մատույցներում թուրքական զորքերի նկատմամբ տարած հաղթանակն էր: Հարց է առաջանում, թե ինչո՞ւ այս դեպքում վրաց թագավորը չհետևեց Սիմեոն Երևանցու զգուշացումներին: Չհետևեց, քանզի այդ ժամանակ իրական շարժառիթներ էին ստեղծվել Ռուսաստանի օգնությամբ հակահարված տալ թուրքական զորքերին:

Սիմեոն Երևանցին ամեն կերպ փորձում էր չեզոք դիրք հաստատել քաղաքական հարցերում:

Ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ Կարսի փաշան փորձում էր Սիմեոն Երևանցուց տեղեկություն ստանալ, թե Հերակլ արքան ի՞նչ հարաբերությունների մեջ է ռուսների հետ և ի՞նչու է նա իր զորքերով շարժվում դեպի Թուրքիա: Հայրապետը խուսափում է Իբրահիմ փաշային տեղեկություն հաղորդելուց՝ պատճառաբանելով, որ ինքն իրավունք չունի պետական հարցերի մեջ մտնել. «մեզ չէ համարձակելի, զի չունիմք հրաման յայսպիսի բանս խառնիլ»¹:

Սիմեոն Երևանցին համոզված էր, որ եթե հանպատրաստից պայքար սկսվեր մահամեղական իշխանությունների դեմ, ապա այն կործանարար հետևանքներ կունենար երկրի համար: Արդյո՞ք տեղին էին կաթողիկոսի նման կանխատեսումները:

1768 թ. սկսված ռուս-թուրքական պատերազմը լավ առիթ էր, որպեսզի ազատագրվեր Հայաստանը: Սակայն պատերազմում հաղթանակ տարած Ռուսաստանը 1774 թվականին Բուլղարիայի Քուչուկ-Կայնարջի գյուղում Թուրքիայի հետ կնքված հաշտության պայմանագրով իրեն կցեց Հարավային Ուկրաինայի տարածքը, մինչև Հարավային Բուգ և ազատ մուտք ունեցավ դեպի Սև ծով: Փաստորեն, հայերի և վրացիների ցանկությունը չիրականացավ՝ Անդրկովկասը դեռ շարունակում էր մնալ մահամեղականների իշխանության ներքո: Ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում, ինչպես նշեցինք, Ասպինձայում Հերակլը պարտություն մատնեց թուրքերին, սակայն հետագայում վրաց արքան տարածայնություններ ու-

¹ Դիլան հայոց պատմութեան, գիրք Ը, էջ 117:

նեցավ ուսական զորքերի հրամանատար Հենրիխ Տոտլբենի¹ հետ, ով իր գորաբաժնով հեռացավ Անդրկովկասից: Հերակլի գործողությունները նույնպես անհաջողություն մատնվեցին: Պատմական իրադարձությունների նման ընթացքը ցույց տվեց, որ Հ. Էմինի և Շ. Շահամիրյանի նպատակները, կապված Հերակլ արքայի հետ, ի դերև ելան. «Հերակլը որքան հեռու էր այն իդեալը լինելուց,- գրում է Լեոն,- որպիսին դարձրել էին նրան Շահամիրյանն ու նրա նման մտածողները»²:

Սիմեոն Երևանցին հստակ գիտակցում էր ստեղծված ռազմաքաղաքական իրավիճակը Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև: Չմոռանանք, որ նա 1773 թվականին Ռուսաստանի հայկական թեմերի առաջնորդ էր նշանակել Հ. Արղունյանին, ով սերտ հարաբերությունների մեջ էր ցարական արքունիքի հետ և բուռն մասնակցություն ուներ Ռուսաստանի կովկասյան քաղաքականության և ազգային-ազատագրական հարցերի քննարկման համար ցարական արքունիքում հրավիրված խորհրդակցություններին: Այստեղ հարկ է նաև ավելացնել, որ կաթողիկոսը ևս դրական հարաբերություններ ուներ անձամբ կայսրուհու հետ: Թերևս Սիմեոն Երևանցին ավելի մոտ էր կանգնած ուսական իշխանություններին, քան որևէ մեկը, և ավելի տեղեկացված էր ցարական իշխանության նպատակներին: Այս բոլոր հանգամանքները հաշվի առնելով էր, որ հայրապետը դեմ էր վաղաժամ պատամբությունը:

Ռուս-թուրքական պատերազմը ցույց տվեց, որ Ռուսաստանը դեռ իր նվաճողական քաղաքականության մեջ չէր պլանավորել Անդրկովկասի «ազատագրումը»: Պարսկաստանը և Թուրքիան իրենցից ուժ էին ներկայացնում, որոնց դեմ պատերազմելը և հաղթանակ տանելն այդքան էլ դյուրին չէր, նամանավանդ, որ ուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում եվրոպական հզոր պետությունները օժանդակում էին Թուրքիային՝ փորձելով հակադարձել օրըստօրե հզորացող ցարական Ռուսաստանի նվաճողական քաղաքականությունը: 1804 թ. սկսած ուս-պարսկական պատերազմի սկզբնական շրջանում ուսական զորքերի գործողությունները Հայաստանում ևս անհաջող ընթացք ունեցան: Գյանջայի խանությունը գրավելուց հետո ցարական զորքերի հրամանատար գեներալ Պավել Յիգիանովը շարժվում է դեպի Երևան, որտեղ թագաժառանգ Աբաս Միրզայի

¹ Կոմս Գոտլոբ Կուրտ Յենրիխ ֆոն Տոտլբենը ցարական Ռուսաստանի գեներալ էր: Մասնակցել է 1768-1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին, սակայն մինչ պատերազմի ավարտը՝ 1773 թ. մահացել է: 1769 թ. առանձին գորաջոկատով մարտական գործողություններ է անցկացրել Վրաստանում թուրքական զորքերի դեմ: Մանրամասները տես՝ Потто, Василий Алексеевич, Кавказская война, том 1, стр. 58:

² Լեո, Հայոց պատմություն, Երկերի ժողովածու, հատոր երկրորդ, գիրք երրորդ, Երևան, 1973, էջ 328:

գլխավորությամբ հաստատվել էր պարսկական 30 հազարանոց բանակը: Երևանի խանության տարածքում Յիցիանովին հաջողվում է պարտության մատնել պարսիկներին: Սակայն Երևանի Մահմադ խանն իր զորքերով ամրացել էր քաղաքի բերդում: Երկար պաշարումից հետո Յիցիանովին չի հաջողվում գրավել Երևանի բերդը և 1805 թ. սեպտեմբերի 5-ին նա դադարեցնում է պաշարումը և զորքերը ետ քաշում Վրաստան:

Ռուսաստանի նման հզոր կայսրությունը 1804-1812 թթ. պատերազմում մեծ դժվարությունների գնով կարողանում է հաղթանակ տանել Պարսկաստանի նկատմամբ՝ ազատագրելով Հայաստանի որոշ տարածքներ՝ (Շիրակ, Լոռի, Ղազախ, Շամշադին, Զանգեզուր, Ղափան, Ղարաբաղ և այլն): Սակայն երկրի կենտրոնը դեռ շարունակում էր մնալ պարսկական տիրապետության ներքո:

Այս պարագայում, ընդունենք, եթե Սիմեոն Երևանցին հետևեր Հ. Էմինին և Շ. Շահամիրյանին և, որպես ժողովրդի առաջնորդ, ձեռնարկեր ապստամբական գործողություններ իշխող պետությունների դեմ, ապա անհաջողությունների դեպքում հետևանքները ծանր էին լինելու: Մանավանդ կովկասյան արշավանքի ժամանակ ձախողվել էին ռուսները, և անհաջողության էին մատնվել նաև վրացիները: Պարզից էլ պարզ է, որ ազգային-ազատագրական պայքարը դաժանորեն կճնշվեր և անողոք հալածանքներ կսկսվեին հայերի նկատմամբ: Սիմեոն Երևանցու չափազանց զգուշավորությունն այս հարցում ունի ևս մեկ արդարացում. եթե կաթողիկոսը մասնակցություն ունենար ազատագրական շարժմանը, ապա նա, անկասկած, կվտանգեր նաև Մայր Աթոռի հետագա գործունեությունը, քանզի մահմեդական կառավարիչները նրան կմեղադրեին հակապետական գործողությունների մեջ այն պարզ պատճառով, որովհետև կաթողիկոսն էր հանդես գալիս սեփական ժողովրդի անունից: Օրինակ բերենք Մուստաֆա III (1757-1774 թթ.) սուլթանի նամակն՝ ուղղված Սիմեոն Երևանցուն: 1770 թվականին գրված նամակում սուլթանը կաթողիկոսին հայտնում է, որ կասկածներ ունի, թե նա ռուսներից 50.000 ղուռուշ կաշառք է վերցրել և պատերազմական գործողությունների ընթացքում օժանդակում է նրանց¹: Ս. Երևանցին միշտ խուսափում էր քաղաքական մոտիվներ ունեցող հարցերից, սակայն այդքանով հանդերձ նա համարվում էր առաջին կասկածյալը մահմեդական իշխանությունների համար:

Այսպիսի հանգամանքներից ելնելով էր, որ Սիմեոն կաթողիկոսը փորձում էր համոզել Հ. Էմինին և Շ. Շահամիրյանին ետ կանգնել իրենց գա-

¹ Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, պարսկերեն, արաբերեն, թուրքերեն վավերագրեր, ցուց. № 29, թրթ. № 1դ, վավ. № 471:

ղափարներից: Երբ հետադարձ հայացք ենք նետում պատմական իրադարձություններին, տեսնում ենք, որ Սիմեոն Երևանցու զգուշավոր քաղաքականությունը տվյալ ժամանակաշրջանում ավելի արդարացված էր քան Հ. Էմինի և Շ. Շահամիրյանի ծավալած գործունեությունը: Ծիշտ է, և՛ Հ. Էմինի, և՛ «Մաղրասյան խմբակ»-ի ազգային-ազատագրական գաղափարները գովելի էին, որովհետև նրանք ի վերջո սեփական ժողովրդի և պետության անկախության համար էին մաքառում, սակայն այդ գաղափարներն իրականացնելու համար շատ կարևոր հանգամանքներ բացակայում էին, և ուղղակի պայքար սկսելը, ծանր հետևանքներ կարող էր ունենալ:

Ուստի պատմագրության այն կարծիքը, որ Ս. Երևանցին հետադիմական գաղափարներ ուներ ազգային-ազատագրական շարժման նկատմամբ և դեմ էր նրա ծավալմանը, այնքան էլ օբյեկտիվ չեն: Քանզի մեր կատարած ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ կաթողիկոսը ոչ թե դեմ էր, այլ համոզված էր, որ նման պայքար ծավալելու համար պետք են նախադրյալներ, որոնք այդ ընթացքում բացակայում էին: Փոխարենը Սիմեոն Երևանցին այնքան հեռատես կրոնական և քաղաքական գործիչ էր, որ կշռադատելով իրավիճակը, խուսափելով ավելորդ արյունահեղությունից, կարողանում է հարաբերություններ ստեղծել ուսական կայսրության հետ, և այդ հարաբերությունները հիմք են դառնում, որ հետագայում՝ 1828 թվականին, ուսական գործերն «ազատագրեն» Արևելյան Հայաստանը, ինչին ընդհանուր առմամբ ձգտում էր «Մաղրասյան խմբակ»-ը:

Եվ այն, որ կաթողիկոսը հոգու խորքում դեմ չէր «Մաղրասյան խմբակ»-ի գաղափարներին, վկայում է այն փաստը, որ իր կյանքի վերջին տարիներին նա Մ. Բաղրամյանին ազատում է բանադրանքից: Այդ մասին մենք տեղեկանում են Մատենադարանի 3738 համարի ձեռագրից, որի մեջ Սիմեոն Երևանցու հաջորդ Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսի նամակն է՝ ուղղված Հնդկաստանում էջմիածնի նվիրակ Գրիգոր վարդապետին: Նամակի բովանդակությունից պարզվում է, որ Կալկաթայում Գրիգոր վարդապետը հանդիպել է Շ. Շահամիրյանին և վերջինս Գրիգորին է հանձնել Սիմեոն Երևանցու բանադրական թուղթը: Առանց Մայր Աթոռի համաձայնության Գրիգոր վարդապետը վերցնում է թուղթը Շ. Շահամիրյանից: Որպեսզի հետագայում խնդիրներ չունենա ինքնագլուխ գործունեության համար, Գրիգորը նամակ է գրում Մայր Աթոռի միաբան Մկրտիչ վարդապետին՝ հարցնելով, թե արդյո՞ք ինքը ճիշտ է վարվել՝ վերցնելով բանադրական թուղթը: Մկրտիչը, երբ այս մասին հայտնում է Ղ. Կարնեցուն, կաթողիկոսը նամակ է գրում Գրիգորին՝ արդարացնելով նրա քայլը: Կաթողիկոսը նամակով Գրիգորին հայտնում է, որ Ս. Երևանցին մի առանձին

կոնդակով արդարացրել էր Շ. Շահամիրյանին և բանադրանքից ազատել Մ. Բաղրամյանին¹:

Այսպիսով, սույն հոդվածում փորձեցինք հնարավորինս ամբողջական ներկայացնել Սիմեոն Ա Երևանցի կաթողիկոսի գործունեությունը 18-րդ դարի երկրորդ կեսի քաղաքական, ինչպես նաև ազգային-ազատագրական պայքարի համատեքստում:

Իհարկե թեման դեռ կարոտ է ավելի խոր և համակողմանի ուսումնասիրություն, այնուհանդերձ, մենք շարունակում ենք մնալ նույն կարծիքին, որով հայոց 115-րդ կաթողիկոսը դասվում է ամենաերևելի հայրապետների շարքը:

¹ «Գիտեա առ այդ. զի լուսահոգին քանիցս անգամ յետ այնորիկ գրեաց զթուղթ օրհնութեան և մխիթարութեան և շահեցողութեան առ Շահիր աղան: Եւ մանաւանդ նա վասն Բաղրամեան Մովսէսին արձակման զիր էր խնդրեալ, լուսահոգին զայն ևս գրեալ յղեաց յանցեալ ամին որպէս ահա տեսանելոց ես ի յօրինական գրոյ լուսահոգոյն՝ զոր այժմ առ քեզ յղեցաք: Ուրեմն շատ լաւ ես արարեալ զայն մեղադրական թուղթն առնուլդ...»: (Տե՛ս Մատենադարան, ձեռ N 3738, ժապավենի վրա, էջ 220):